

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA NUTQ TOVUSHLARI TASNIFI ASOSLARI

Madrahimov Ilhomjon Sobirovich

Qo‘qon DPI dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

ARTICLE INFO.

Kalit so‘zlar: sistem tilshunoslik, an‘anaviy tilshunoslik, so‘z, leksema, tasnif, diaxroniya, so‘z yasash qolipi, sistemaviy yondashuv, sodda va murakkab leksema, til va nutq.

Annotatsiya

Ushbu maqolada leksemalarni tasnif etish yo‘llarini aniqlash asosiy maqsad qilib belgilangan. Unda leksemalarning tasnifini to‘g‘ri amalga oshirish uchun dastlab o‘zbek tili leksemalari tarkibini aniqlab olish kerakligi alohida ta’kidlangan. So‘ngra tasnif asoslarini belgilab olishning ham muhim ahamiyat kasb etishi haqida atroflicha fikr yuritilgan.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2023 LWAB.

O‘zbek tilshunosligida jahon tilshunoslari tasnifiga asoslangan hamda tilning milliy xususiyatidan kelib chiqib amalga oshirilgan tasniflar kuzatiladi. Masalan, o‘zbek tilshunoslari asarlarida qadimgi turkiy, eski turkiy va eski o‘zbek tillarining fonetik-fonologik tizimlari haqidagi ma’lumotlar ham uchraydi¹.

Ko‘p manbalarda qadimgi turkiy tilda 8 unli (a, a, ı, ы, o, õ, u, o‘ fonemalari) mavjudligi ta’kidlanadi² bu unlihar quyidagi **uch belgi** asosida tasniflanadi:

1. Tilning gorizontaal harakatiga ko‘ra:
  - a) old qator (ingichka) unlihar - a, ı, õ, o‘;
  - b) orqa qator (yo‘g‘on) unlihar - a, ы, o, u.
2. Tilning vertikal (tik) harakatiga ko‘ra:
  - a) quyi keng unlihar - a, a;
  - b) o‘rta keng unlihar - o, õ;
  - e) yuqori tor unlihar - ı, ы, o‘, u.
3. Lablarning ishtirokiga ko‘ra:
  - a) lablangan unlihar - o, õ, u, o‘;
  - b) lablanmagan unlihar - a, a, ы, ı.

¹ Абдурахмонов Г., Рустамов А. Қадимги туркий тил. Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – 7-11-б.; Неъматов Ҳ. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 15-86-б.; Тўйчибоев Б. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – 8-68-б.; Махмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ижод нашриёт уйи, 2006. – 45-б.;

² Кондратьев В.Г. Очерк грамматики древнетюркского языка. Л.: Из-во Ленинградского ун-та, 1970. – 5-б.; Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников. Л.: Наука, 1980. – 60-б.; Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л., 1970. – С. 28-33; Неъматов Ҳ. Кўрсатилган асар. 15-16-б.; Махмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. – 18-35-б.

Qadimgi turkiy til va eski turkiy tilning fonetik tizimlari o‘zbek tilshunosligida ham ancha yoritilgan³.

Ayrim tilshunoslar ishida qadimgi turkiy til unlilari tilning vertikal harakatiga ko‘ra **uch guruhga emas, ikki guruhga** ajratiladi:

1) keng unlilar - a, e, o, o, o;

2) tor unlilar - ы, i, u, u⁴.

A.N.Kononov fikricha, turkiy run yozma yodgorliklari tilida unlilar miqdor belgisiga ko‘ra qisqa va cho‘ziq tovushlarga bo‘lingan, qisqa unlilar yozuvda ifodalanmagan, cho‘ziq unlilar esa yozuvda maxsus belgi bilan ifodalangan⁵.

Qadimgi turkiy til unlilarining miqdor belgisiga ko‘ra qisqa; cho‘ziq turlarga bo‘linishini B.A.Serebrennikov, N.Z.Gadjiyevlar ham ta’kidlaydilar. Ularning fikricha, a, e, o, e, u, u, ы, i fonemalari qisqa, a:, e:, o:, e:, u:, u:, ы:, i: fonemalari esa cho‘ziq unlilardir⁴.

H.Jamolxonov qadimgi turkiy til fonetik birliklari tasnifini quyidagicha xulosalaydi:

1. Qadimgi turkiy tilda 8, eski turkiy tilda esa 8-9 unli fonema bo‘lgan, bu fonemalar qator belgisiga ko‘ra ingichka (yumshoq) va yo‘g‘on (qattiq) unlilarga bo‘lingan, bu belgilar fonologik xarakterda bo‘lgan, shuning uchun i-ы, o‘-u, b-o, a-a unlilaridan iborat kontrast juftliklarni hosil qilgan. Bunday kontrast juftliklar o‘zbek tilining ayrim shevalarida (mas., qipchoq lahjasi shevalarida) hozir ham saqlangan, ammo hozirgi o‘zbek adabiy tilida ular i, u, o (o‘), a fonemalarining old qator va orqa qator ottenkalari (variatsiyalari) sifatidagina namoyon bo‘ladi.
2. Qadimgi turkiy tilda unlilar tilning tik (vertikal) harakatiga ko‘ra uch guruhga bo‘lingan: a) a, a (quyi keng), b) o, (o‘) (o‘rta keng), v) i, ы, o‘, u (yuqori tor) unlilari. Bunday bo‘linish hozirgi o‘zbek adabiy tili vokalizmidagi 6 unliga ham xos: a) i; u (yuqori tor), b) e, o‘ (o‘rta keng), a, o (quyi keng) unlilar. Bu tasnifdagi “e” unlisi qadimgi turkiy tilda old qator “a” ning varianti sifatidagina mavjud bo‘lganligi ayrim manbalarda qayd etilgan⁶.
3. Qadimgi turkiy tilda unlilarning lablar ishtirokiga ko‘ra lablangan (o, o, u, u) va lablanmagan (a, a, ы, i) turlari bo‘lgan, bulardan o, u (lablangan) va i (lablanmagan) unlilari hozirgi o‘zbek adabiy tilida ham bor, qolganlari (b, o‘, ы unlilari) hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi o, u, i fonemalarining ottenkalari sifatida namoyon bo‘ladi. Bundan tashqari, hozirgi o‘zbek adabiy tilida kuchsiz lablangan “e” (adabiy - orfografik “o”) unlisi ham bor, bu unli qadimgi turkiy tilda bo‘lmagan, uning o‘rnida lablanmagan, orqa qator (yo‘g‘on) “a” unlisi qo‘llangan: *bash* so‘zi *bash* tarzida talaffuz qilingan.
4. Qadimgi turkiy tilda unli fonemalarning qisqa va cho‘ziq talaffuz qilinishi fonologik funksiyani bajargan, hozirgi o‘zbek adabiy tilida bu xususiyat yo‘qolgan.
5. Abdurauf Fitrat va Ashurali Zohiriy ottenkalar yig‘indisidan iborat tovush tipi (demak, fonema) mavjudligini sezishgan, shuning uchun unlilar miqdorini 9 yoki 10 ta emas, 6 yoki 5 ta deb hisoblashgan. Birmuncha keyinroq o‘zbek adabiy tili unlilari Toshkent shevasining 6 unlisiga asoslanganligini Y.D. Polivanov ham ta’kidlaydi⁷.

¹¹ Абдурахмонов Г., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – 7-11-б.; Тўйчибоев Б. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. – 8-68-б.; Махмудов Қ. XIII–XIV асрлардаги туркий ёзма ёдгорликларнинг фонологик хусусиятлари. Филол. фанлари доктори диссертацияси. – Тошкент, 1992.; Содиков Қ.Ф. XI–XV асрларда уйғур ёзувида битилган туркий ёдгорликларнинг график-фонетик хусусиятлари. Филол. фанлари доктори диссертацияси. – Тошкент, 1992.;

⁴ Қаранг: Абдурахмонов Г., Рустамов А. Кўрсатилган асар. – 7-б.

¹³ Кононов А.Н. Кўрсатилган асар. – 61-б.

⁶ Қаранг: Абдурахмонов Г., Рустамов А. Кўрсатилган асар. – 8-б.; Аманжолов А.С. К генезису тюркских рун. – С.77; Кононов А.Н. Кўрсатилган асар. – 60-б.

¹¹⁹ Поливанов Е.Д. Звуковой состав ташкентского диалекта // Наука и просвещение. Ташкент, 1922. – №1; Шу

6. O‘zbek tili fonetikasining 1940-1960- yillardagi taraqqiyoti o‘zbek adabiy tili vokalizmi va konsonantizmining anatomik-fiziologik, akustik va lingvistik-funksional jihatlarini tadqiq etishga, shu asosda ularning fiziologik, akustik tasniflarini yaratishga hamda fonologik tavsifini berishga e‘tibor kuchaytirilganligi bilan xarakterlanadi⁸.

Tilshunosligimizda hozirgi o‘zbek tili tovush tizimi tasnifiga bag‘ishlangan qator monografiya, darslik va o‘quv qo‘llanmalar ham nashr etildi. “Об экспериментально-фонетическом изучении назализации гласных звуков” (Maxmudov A., 1958), “O‘zbek fonemalari talaffuzi artikulyatsiyasining rentgenogrammasi” (Agzamov S.K., 1960), “Словесное ударение в узбекском языке” (Maxmudov A., 1960), “O‘zbek adabiy tilida (o/e) unlisi lablanganmi?” (Otamirzayeva S., 1962), “Звуковой состав наманганского говора узбекского языка. Экспериментальное исследование” АКД (Atamirzayeva S., 1963), “O‘zbek adabiy tili tovushlari talaffuzining rentgenografik analizi” (Maxmudov A. 1966), “Гласные узбекского языка” (Maxmudov A., 1968), “Сопоставительный анализ гласных фонем английского и узбекского языков (на основе рентгенографических данных)”. АКД, (Abduazizov A., 1967), “Фонологическая система современного узбекского языка” (Abduazizov A., 1974), “К проблеме теории и метода фонетико-фонологического анализа в исследованиях тюркских языков” (Shoabduraxmanov SH., Abduazizov A. 1976), “К типологии фонологических систем” (на материале английского и узбекского языков). ADD. (Abduazizov A., 1974), Fonetika va fonologiya // Baskakov N.A., Sodiqov A.S., Abduazizov A.A. Umumiy tilshunoslik, 1979., “Сонорные узбекского языка” (Maxmudov A., 1980), “Фонетическая система узбекского литературного языка”. ADD. (Maxmudov A., 1980), “Согласные узбекского литературного языка” (Maxmudov A., 1986), “O‘zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi” (Nurmonov A., 1990), “O‘zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi” (Abduazizov A., 1992), “O‘zbek tilida lisoniy birliklarning invariant-variant munosabati” (fonologik sath). Nomzodlik dis. avtoreferati. (Nabiyeva Dilora, 1998), “O‘zbek tilida paradigma a‘zolari o‘rtasidagi zidlanishlarning mo‘tadillashuvi” (fonologik sath). Nomzodlik dis. avtoreferati (Nurmonova Dilfuza Abduhamidovna, 1998), “O‘zbek tilining turli sathlarida umumiylik- xususiylik dialektikasining namoyon bo‘lishi. Monografiya”. (Nabiyeva Dilora, 2005) kabi manbalar shular jumlasidandir.

Hozirgi o‘zbek tilida ham fonologik va fonetik birliklar tasnifida turli qarashlar mavjudligi kuzatiladi. O‘zbek sistem-struktur tilshunosligi maktabi asoschisi H.Ne‘matov fonemaga quyidagicha ta‘rif beradi: “Fonema – til moddiy tomoni (substansiyasi)ning eng kichik birligi bo‘lib, aloqa quroli uchun ahamiyatli bo‘lgan farqlovchi fonologik belgilarning barqaror yig‘indisidir. Chunonchi, o‘zbek tili unlilariga asosan, ikki xil farqlovchi fonologik belgi xos. Bular:

1) lablanganlik (shart. L+)-lablanmaganlik (L-)

2) kenglik – (K), o‘rtalik – [O‘], torlik – (T).

(K+L+) = [o]

(K+L-) = [a]

(O‘+L+) = [O‘]

(O‘+L-) = [e]

муаллиф. Проект латинского шрифта узбекской письменности // Бюллетень 1-го Средне-Азиатского Государственного университета. – Ташкент, 1924. – № 6. – С.158.; Шу муаллиф. Невозможно молчать // Правда Востока, 1928, 22 октября. – №244.

⁸ Решетов В.В.Общая характеристика особенностей узбекского вокализма // Труды Института языка и литературы им. А.С.Пушкина. Вып.1. – Ташкент, 1949.; Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Фонетика. – Тошкент, 1953.; Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Фонетика // Хозирги замон ўзбек тили. – Ташкент.: Фан, 1957. – 183-209-б.; Решетов В.В. Узбекский язык. – Ташкент: Учпедгиз, 1959. – С.112-148, 212-225.; Шоабдурахмонов Ш. Узбекский литературный язык и узбекские городские говоры. АДД. – Ташкент, 1963.; Махмудов А. Гласные узбекского языка. – Ташкент: Фан, 1968. – 60-б.; Махмудов А. Согласные узбекского языка. Ташкент: Фан, 1986. – 62-б.

(T+L-) = [i]

(T+L+) = [U]

O‘zbek tili undoshlar tizimida ham xuddi shunday fonologik farqlovchi belgilar mavjud, ular turlicha birikishlarda o‘zbek tili undoshlarining mohiyatini tashkil etadi⁹.

Yuqoridagilardan ko‘rinadiki, H.Ne‘matov unililarning tasnifida yuqorida ko‘rsatilganidek, *uchta emas, balki ikki* asosni olgan.

H.Jamolxonov fonemalarni tasniflash belgilarini quyidagicha ajratadi:

Konstitutiv belgilar – fonemaning doimiy (so‘z tarkibidagi pozitsiyasiga bog‘liq bo‘lmagan) belgilari. Masalan, unilardagi lablanish- lablanmaslik, tilning uch darajali ko‘tarilish belgilari differensial (farqlovchi) belgilar sanaladi.

Relyatsion qiymat – belgining nisbiy (strukturaviy shartlangan) qiymati. Fonologik tizimdagi fonemalarning relyatsion qiymati ularning differensial belgilar asosida o‘zaro zidlanish munosabatida bo‘lishidan kelib chiqadi.

Strukturaviy element – til tizimidagi komponentlar, birliklar o‘rtasidagi ichki munosabatdorlikka aloqador elementlar. Masalan, jarangli “d”ning bo‘lishi jarangsiz “t” ning ham bo‘lishini taqozo qiladi, shu asosda d-t oppozitsiyasi shakllanadi (demak, bu ikki fonema o‘rtasida o‘zaro aloqadorlik munosabatlari bor), b-p, d-t, g-k, g‘-h, v-f, z-s... zidlanishlarining bir korrelyatsiyaga uyushishi uchun ularning barchasida “jarangli/jarangsiz” belgisi bo‘lishi kerak (demak, yuqoridagi zidlanish a‘zolari o‘rtasidagi aloqadorlik shu belgi bilan bog‘liq)¹⁰.

Ko‘rinadiki, H.Jamolxonov fonemalar tasnifida 3 belgiga asoslanadi.

Muayyan tildagi fonemalarning differensial va nodifferensial belgilari tarkibi boshqa tildagi fonemalarning shunday belgilariga mos tushmaydi. Bu hol har bir tilning fonologik tizimidagi o‘ziga xoslikdan kelib chiqadi¹¹. Fonetik birliklar va elementlarning ana shu jihatlari fonetikaning *fizik-akustik, anatomik-fiziologik, perseptiv va lingvistik-funksional* aspektlarida maxsus ko‘riladi¹².

V.V.Reshetov o‘zbek adabiy tilining olti unlisini quyidagicha tasnif qiladi:

Hosil bo‘lish o‘rniga ko‘ra		Old qator		Indifferent		Orqa qator	
Lablarning ishtirokiga ko‘ra		Lablanma gan	Lablan gan	Lablanma gan	Lablan gan	Lablanma gan	Lablan gan
Tilning ko‘tarilish darajasiga ko‘ra (Til-tanglay orasining torayishiga ko‘ra)	Yuqori ko‘tarilish (tor)			<i>	<U>		
	Yuqori-o‘rta ko‘tarilish (yarim tor)	e			<O‘>		
	Quyida ko‘tarilish (keng)			<a>		o	

Bu jadvalda *i, u, o‘, a* unilari artikulyatsion-akustik xususiyatlariga ko‘ra indifferent (aralash qator)

⁹ Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 95 б. – 10-б.

¹⁰ Жамолхонов Х. Ўзбек тилининг назарий фонетикаси. – Тошкент: Фан, 2009. – 178 б. – 10-б.

¹¹ Жамолхонов Х. Ўша асар. – 18-б.

¹² Жамолхонов Х. Ўша асар. – 18-б.

tovushlar tarzida tasniflangan, chunki ular old qator (e) va orqa qator (o) unlilari orasida joylashadi¹³.

Ko'pchilik manbalarda hozirgi o'zbek adabiy tili unlilari quyidagicha tasnif qilinadi:

1. *Lablarning ishtirokiga ko'ra:*

a) lablangan unlilar - *u, o', o*.

b) lablanmagan unlilar - *i, e, a*.

Demak, bu belgilar asosida hozirgi o'zbek adabiy tili unlilari *i-u* (lablanmagan - lablangan), *e-o'* (lablanmagan - lablangan), *a-o* (lablanmagan- lablangan) oppozitsiyalarini hosil qiladi va qator minimal juftliklarda (kvaziomonimlarda) fonologik ahamiyatga ega bo'ladi: *bar-bur, ber-bo'r, bar-bor, in-un, en-o'n, ana-ona* kabi.

2. *Tilning vertikal (tik) harakatiga ko'ra:*

a) tor unlilar - *i, u*. Bu unlilarning talaffuzida og'iz tor ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham tor bo'ladi;

b) o'rta keng unlilar - *e, o'*. Bu unlilarning talaffuzida og'iz o'rta darajada ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham o'rtacha kenglikda (yuqori ko'tarilish bilan quyi ko'tarilish orasida) bo'ladi;

v) keng unlilar - *a, o*. Bu unlilarning talaffuzida og'iz yuqoridagi har ikki holatdan kengroq ochiladi.

Tasnifning bu belgisiga ko'ra lablanmagan unlilar *i~e* (yuqori tor va o'rta keng), *e-a* (o'rta keng va quyi keng), *i-a* (yuqori tor va quyi keng) oppozitsiyalari, lablangan unlilar esa *u - o'* (yuqori tor va o'rta keng), *o' - o* (o'rta keng va quyi keng), *u-o* (yuqori tor va quyi keng) oppozitsiyalarini hosil qiladi va qator minimal juftliklarda fonologik vazifa bajaradi: *bir-ber, ber-bar, bir-bar; bur-bo'r, bo'r-bor, bur-bor* kabi.

3. *Tilning gorizontaal (yotiq) harakatiga ko'ra:*

a) old qator unlilar - *i, e, a*, Bu unlilarning talaffuzida tilning uchki qismi oldinga tomon cho'zilib, pastki tishlarga tiriladi;

b) orqa qator unlilar - *u, o', o*. Bu unlilarning talaffuzida tilning uchki qismi bir oz orqaga tortiladi (demak, u pastki tishlarga tirilmaydi).

Tasnifning bu turi ko'pchilik adabiyotlarda quyidagi jadvallar tarzida beriladi:

3.1.1-jadval

№	Tilning vertikal (tik) harakatiga ko'ra	Tilning gorizontaal (yotiq) harakatiga va lablarning ishtirokiga ko'ra	
		Old qator, lablanmagan	Orqa qator, lablangan
1.	Tor unlilar	I	U

Kontrast juftliklar tarafdorlari ishlarida unlilar quyidagicha tasnif qilinadi:

B. To'ychiboyev tasnifi¹⁴

Lablarning ishtirokiga ko'ra		Lablanmagan		Lablangan	
Tilning tik harakatiga ko'ra	Tilning to'g'ri yo'nalishiga ko'ra	Til oldi	Til orqa	Til oldi	Til orqa
Tor		i	И	O'	U
O'rta keng		e		o	o
Keng		a		a	

¹³ Решетов В. В. Узбекский язык. – Ташкент: Учпедгиз, 1959. – С. 113.

¹⁴ Тўйчибоев Б. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – 48-б.

Bu jadvaldan ko‘rinib turibdiki:

- a) hozirgi o‘zbek adabiy tili vokalizmida unlilarning kontrast juftliklari mavjud: *i-ы, e-a, u-o*; *e-o* kabi;
 b) lablanmagan unlilar uchta emas, to‘rtta (*i, e, a, ы*);
 v) lablanganlar esa beshta (*u, u, e, o, a*), biroq muallifning o‘zi, negadir, to‘rtta lablangan unli (*u, u, e, o*) haqida gapiradi.

X.Doniyorov tasnifi (muallif ta‘biricha, og‘zaki adabiy nutq vokalizmi tasnifi):

Fonema	Lablanmagan unlilar		Lablangan unlilar	
	old qator	orqa qator	old qator	orqa qator
Tor	i [i]	(ы)	(O‘)	U
O‘rta	e [e]		(e)	O‘
Keng	a [a]	o [a]		

A.Nurmonov hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi undosh fonemalarning miqdorini 24 ta deb hisoblaydi¹⁵, ularning kuchli oppozitsiyadagi asosiy belgilari sifatida shovqin va ovozning ishtirokini, paydo bo‘lish o‘rni va usulini, palatalizatsiyaning bor-yo‘qligini ko‘rsatadi,¹⁶ bularni quyidagi jadval tarzida tasniflaydi¹⁷.

	Фонемалар																								
	п	б	ф	в	т	д	с	з	ч	ж	ш	ж	к	г	ғ	қ	х	ҳ	м	н	ц	й	л	р	
шовқинли	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+							
сонор																			+	+	+	+	+	+	+
жарангли		+		+		+		+		+		+		+	+				+	+	+	+	+	+	+
жарангсиз	+		+		+		+		+		+		+			+	+	+							
портловчи	+	+			+	+						+	+	+		+									
сирғалувчи			+	+			+	+		+	+			+											
аффрикат									+		+						+	+				+			
тигроқ																									+
бурун																			+	+	+				
ён																								+	
лабиал	+	+	+	+															+						
тил олди					+	+	+	+	+	+	+	+								+				+	+
тил ўрта																						+			
тил орқа																									
чуқур тил орқа																									
бўғиз																									

Sh.U.Rahmatullayev ham o‘zbek tili undoshlarini 24 ta deb hisoblaydi va ularni *shovqin tovushlari* (p, f, t, s, sh, ch, k, q, x, h, = 10 ta), *ovozli tovushlar* (b, v, d, z, j, dj, g, g‘ = 8ta) hamda *ovozdor tovushlar* (y, m, n, ng, l, r = 6ta) degan guruhlariga ajratadi. Qorishiq “s” undoshi bu tizimda ham hisobga olinmagan¹⁹.

Sh.U.Rahmatullayev yuqoridagi guruhlarni quyidagicha tavsiflaydi: shovqin tovush tarkibida faqat shovqin qatnashadi. Ovozli tovushning asosini shovqin tashkil qilib, biroz ovoz ham qatnashadi;

¹⁵ Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент: Ўқитувчи 1990. – 17-б.

¹⁶ Нурмонов А.Кўрсатилган асар. – 17-б.

¹⁷ Нурмонов А.Кўрсатилган асар. – 18-б.

ovozdor tovushda esa ovoz shovqindan ustun bo'ladi¹⁸.

A.Abdiazizov undoshlarni fonologik tasniflaydi. Bunday tasnifda undoshlarning barcha artikulyatsion-akustik xususiyatlari ichidan bir fonemani boshqa fonemadan farqlash uchun xizmat qiluvchilarini (ya'ni farqlanish belgilarini) tanlab oladi. Fonologik tasnifda fonemalar paradigmatic va sintagmatic jihatdan qaraladi. Paradigmatic tomondan fonemalar bir-biriga oppozitsiya (zidlanish) sifatida qarama-qarshi qo'yiladi. Ayni shu zidlanishga asos bo'lgan farqlovchi belgilar tildagi birliklarni (so'z, morfemalarni) ham farqlash uchun xizmat qiladi. A.Abdiazizov fonemalardagi paradigmatic xususiyatlardan kelib chiqib, o'zbek tili undoshlarining quyidagi oppozitsiyalari borligini ko'rsatadi:

I. Artikulyatsiya o'rniga ko'ra:

1. Labial (lab-lab, lab-tish) va til oldi, tish (dorsal) undoshlari oppozitsiyalari: p-t, b-d, m-n, f-s, v-z.
2. Tish-alveolyar oppozitsiyalari: s-sh, z-j, s-ch, d-dj. Keyingi ikki oppozitsiyada (s-ch, d-dj zidlanishlarida) yana bir belgi – portlovchi affrikata ham farqlanadi.
3. Labial-til orqa undoshlari oppozitsiyalari: p-k, b-g, f-x, v-g', p-q (oldingi ikki oppozitsiyada, velyar emas-veliyar, keyingi uchrasida uvulyar emas- uvulyar belgilar fonologikdir).
4. Tish-til orqa undoshlari oppozitsiyalari: t-k, d-g, s-x, z-g', n-ng. Bu oppozitsiyalarning birinchi ikkitasi *veliyar emas-veliyar*, keyingi uchrasida *uvulyar emas-uvulyar* belgilari bilan farqlanadi¹⁹.

A.Abdiazizov V.A.Vasilyevning fikriga tayanib, har bir fonologik oppozitsiyani ikki fonema o'rtasida olib (p/t, t/k kabi) bir farqlanish belgisi bilan farqlansa, «birlik oppozitsiyasi», ikki farqlanish belgisi bo'lsa, «ikkitalik oppozitsiya», ikkidan ortiq farqlanish belgisi bo'lsa, «ko'plik oppozitsiyasi» tartibida qaraydi. Bunda undosh fonemalar o'rtasidagi paradigmatic aloqalar quyidagi ikki a'zodan tarkib topgan (binar) oppozitsiyalarda namoyon bo'ladi:

1. Talaffuzda ishtirok etuvchi asosiy nutq a'zosi va to'siqning hosil bo'lish o'rniga ko'ra²⁰.
2. Artikulyatsiya usuli va to'siqning qanday hosil bo'lishiga ko'ra²¹.

Fonologik tasnif undoshlarning fonetik tasnifidagi barcha artikulyatsion-akustik xususiyatlar ichidan bir fonemani boshqa fonemadan farqlash uchun xizmat qiluvchilarini (ya'ni farqlanish belgilarini) tanlab oladi. Fonologik tasnifda fonemalar paradigmatic va sintagmatic jihatdan qaraladi. Paradigmatic tomondan fonemalar bir-biriga oppozitsiya sifatida qarama qarshi qo'yiladi. Tildagi birliklar bir-biriga qarama-qarshi qo'yilib farqlanadi va shu borada til muhim aloqa vositasi vazifasini bajaradi²².

M.Mirtojiyev "O'zbek tili fonetikasi" monografiyasida nutq tovushlarining ikki: akustik va biologik aspektini ajratadi. Uning fikricha, nutq tovushining akustik aspektida uning fizik xususiyatlari, komponentlari haqida gap borsa, uning biologik aspektida tovush hosil qiluvchi organlarning anatomiyasi, fiziologiyasi, vazifasi, patologiyasi va defektologiyasi yuzasidan fikr yuritiladi. Ba'zi adabiyotlarda yana nutq tovushining lingvistik aspekti ham borligi haqida aytilgan. Ammo lingvistik aspekt tovushga oid emas", deydi²³.

M.Mirtojiyev fikricha, o'zbek tili konsonantizmida quyidagi 27 undosh fonema bor: m, n, ng, ng', r, l, b, p, v, f, d, t, z, s, j, sh, dj, ch, ch (s bo'lsa kerak - J. H.), dz, y, x, g, k, q, g', h.²⁴ Bu tizimda **ng'** (*vangillamoq, do'ngillamoq, tung* so'zlaridagi chuqur til orqa sonant) va **dz** (chetdan olingan

¹⁸ Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili (darslik). –T.: "Universitet", 2006. –464 B. – 9-22-bb.

¹⁹ A.Abdiazizov bunda B.K. Журавлевнинг fikriga xavola kiladi. Qarang: Журавлев В.К. Дихроническая фонология. – М.: Наука, 1986. – С. 87-90.

²⁰ Abdiazizov A. K'ursatilgan asar. – 31-b.

²¹ Abdiazizov A. K'ursatilgan asar. – 32-b.

²² Abdiazizov A. K'ursatilgan asar. – 30-b.

²³ Mirtojiyev M.M. Ўзбек тили фонетикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – 423 б. – 17-б.

²⁴ Mirtojiyev M.M. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 2004. – 102-103-б.

familiyalarda qo‘llanadigan affrikata) tovushlarining fonema darajasidagi birliklar qatoriga qo‘shilganligini ko‘ramiz.

D.Nabiyeva invariant-variant masalasini har tomonlama tahlil qilgach, o‘zbek tili unli fonemalari uchun og‘izning ochilish darajasi va lablarning ishtiroki asosiy, differensial, qator belgisi va miqdoriy belgilari esa qo‘shimcha, nodifferensial belgisini ta’kidlaydi. Undosh fonemalar uchun paydo bo‘lish o‘rni, paydo bo‘lish usuli, ovoz va shovqinning ishtiroki belgisi differensial, cho‘ziq-qisqalik, qattiq-yumshoqlik va nazallik belgilari nodifferensial belgilar sanaladi²⁵. D.Nabiyevaning bu qarashlarini tilning fonologik sathidagi sistema-struktura, sistema-funksiya munosabatlarining dialektika qonunlariga aloqador jihatlari ancha mukammal yoritish deb baholash mumkin. Ular o‘zbek tili fonetikasiga qo‘shilgan jiddiy nazariy umumlashmalardir.

Boshqa darslikda nutq tovushlarining unli va undosh fonemalarga bo‘linishi ularni talaffuz etishdagi fiziologik farqlar (nutq organlari ishtirokida tovushlarning yuzaga chiqish tomoni) hamda akustik xususiyatlarga (tovushning eshutilish tomoni) asoslanishi ta’kidlanadi²⁶.

B.Mengliyev esa nutq tovushlari aspekti haqida shunday fikrda: “Tovushning hosil bo‘lish o‘rni, eshutilish va ma’no farqlash tomonlari mavjud. Tovushning fiziologik (artikulyatsion) va akustik (eshutilish) tomoniga doir xususiyatlari faqat tilshunos uchun ahamiyatli. Ma’no farqlash jihati esa so‘zlashuvchilar uchun ahamiyatli bo‘lib, ular bundan ongsiz ravishda foydalanadilar”²⁷.

Nutq tovushi o‘zida uch jihatni birlashtirgan murakkab nutqiy birlik sifatida namoyon bo‘ladi. Ular quyidagilar:

- a) talaffuz a’zolari bilan boshqariladigan markaziy nerv sistemasi mahsuli (fiziologik jihat);
- b) tabiatdagi har qanday tovush kabi akustik tabiatga ega (akustik jihat);
- d) kishilarning axborot uzatish, kommunikatsiya vositasi (funksional, sotsial, lisoniy jihat).

B.Mengliyev N.S.Trubetskoyning “Fonologiya asoslari” asariga asoslanib, fonologik ziddiyatni quyidagi asoslarga ko‘ra tasniflaydi:

1. Fonologik ziddiyatning ziddiyat sistemasiga munosabatiga ko‘ra tasnifi. Bunda ziddiyat bir o‘lchovli va ko‘p o‘lchovli, muntazam va ajralgan ziddiyatga bo‘linadi. Bir o‘lchovli ziddiyatda fonemalar bir belgi asosida zidlanadi. Masalan, [i] va [u] fonemalaridan biri lablanmagan va ikkinchisi lablangan, bunda ular bir belgi – «lablangan»lik xossasiga ko‘ra qarama-qarshi turadi. Ko‘p o‘lchovli ziddiyatda ziddiyat a’zolari birdan ortiq belgi asosida qarama-qarshi qo‘yiladi: [i]~ [o] ziddiyatida [i] yopiq va lablanmagan bo‘lsa, [o] yarim yopiq, lablangan. Muntazam ziddiyatda zidlanuvchi a’zolar o‘zaro o‘ziga xos belgilar asosida qarama-qarshi qo‘yiladi: «[i]– tor, [o]– keng» zidlanishi muntazam zidlanish. Bunda “i” fonemasi «tor»lik, [o] fonemasi «keng»lik belgisiga ega. «[i] (tor) – [o] (tor emas)» zidlanishi esa muntazam emas.

Quyidagi ikki zidlanishga diqqat qiling:

Lablanganlikka ko‘ra: [o] [u]

Keng va torlikka ko‘ra: [u] [i]

²⁵ Набиева Д.А. Ўзбек тили сатҳларида диалектик категорияларнинг намоён бўлиши (умумийлик ва хусусийлик асосида). Филол. фанл. д-ри дис... автореф. – Тошкент, 2006. – 40-41-б.

²⁶ Турсунов У., Мухторов ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Ўқитувчи, 1992.

²⁷ Hozirgi o‘zbek tili (kirish, fonetik sath, liksik-semantik sath) / darslik. Baxtiyor Mengliyev – Toshkent: «Tafakkur bo‘stoni», 2018. – 200 b. – 82-b.

Lablanganlikka ko‘ra		Keng va torlikka ko‘ra	
[u]	[i]	[o]	[u]
lablangan	lablanmagan	keng	tor

Birinchi zidlanishda ziddiyat belgisi bo‘lingan, ajralgan, ikkinchida esa bunday hol mavjud emas.

2. Barqarorlik darajasiga ko‘ra zidlanish barqaror va barqaror bo‘lmagan turga bo‘linadi. Barqaror zidlanishda fonemalar qanday nutqiy vaziyatda bo‘lishidan qat‘i nazar, ulardagi ziddiyat saqlanib qoladi. Masalan, til oldi unlisi til orqa undoshi bilan kelgan vaziyatda til orqa unlisi sifatida namoyon bo‘ladi²⁸.

Yuqorida nomlari keltirilgan olimlarning tasniflarini jamlab, quyidagi xulosaga kelish mumkin:

birinchidan, o‘zbek tilshunosligida undosh fonemalar miqdori xususida hozirgacha turli fikrlar mavjud.

Ikkinchidan, *f*, *j*, *s* undoshlarining o‘zbek tilida fonema deb qaralishi masalasi munozarali. S.Otamirzayeva bu uch undoshni o‘zbek tili fonemalari darajasiga ko‘tarilmagan deb hisoblaydi. Uningcha, sirg‘aluvchi “f” va “j”lar o‘zbek tilidagi “p” va “dj” fonemalarining fakultativ variantlari darajasida qo‘llanadi²⁹.

Uchinchidan, A.Mahmudov, Sh.Rahmatullayev, M.Mirtojeyevlar ishlarida sirg‘aluvchi “f” va “j” undoshlari fonemalar sirasida qaralsa, qorishiq “s” bu siraga kiritilmagan.

To‘rtinchidan, V.V.Reshetov va A.Abdulazizov “f”, “j”, “s” undoshlarini fonemalar, deb qaraydilar.

Beshinchidan, A.Mahmudov o‘zbek tili undosh fonemalarini hosil bo‘lish o‘rniga ko‘ra *lab*, *alʼveolyar*, *til o‘rta*, *til orqa*, *faringal* deb nomlangan turlarga ajratadi³⁰.

Oltinchidan, ayrim tilshunoslar nutq tovushlarini fonetik aspektda tekshirsa, boshqalari fonologik aspektda o‘rganadi va tasniflaydi. Sistem-struktur tilshunoslik maktabi vakillari fonemalar tasnifida zidlanish belgisiga asoslanishadi.

²⁸ Hozirgi o‘zbek tili (kirish, fonetik sath, liksik-semantik sath) / darslik. Baxtiyor Mengliyev – Toshkent: «Tafakkur bo‘stoni», 2018. – 200 b. – 82-b.

²⁹ Отамирзаева С., Юсупова М. Ўзбек тили. – Тошкент, 2004. – 8-бет.

³⁰ Махмудов А. Согласные узбекского литературного языка. – Ташкент: Фан, 1986. – С. 31.